

Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin Doğu Ağızlarında Bulunan *tulla*- Fiili ve Türevlerinin Kökeni Üzerine

The Origin of The *tulla*- Verb and Its Derivatives in The Azerbaijan Turkish and Eastern Dialects of Turkey Turkish

Ahmet Nahmedov

Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Aydın/Türkiye

e-posta anahmedov@adu.edu.tr

orcid 0009-0002-3844-1891

doi 10.54316/dilarastirmalari.1329103

Atıf

Citation

Nahmedov, Ahmet (2023). Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin Doğu Ağızlarında Bulunan *tulla*-Fiili ve Türevlerinin Kökeni Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 33: 15-26.

Başvuru

Submitted

19.07.2023

Revizyon

Revised

04.09.2023

Kabul

Accepted

16.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Öz

Oğuz grubu lehçelerinde Hunların ve Hazarların ait olduğu /r~/ lehçe grubunun bazı özelliklerinin korunduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalarda Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında /r~/ ve /l~/ değişiminin pek çok örneği tespit edilmiştir. Bu örnekler dil içi temasların çok eskilere dayandığını göstermektedir.

At- fiili çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde bulunmaktadır. Yaygınlık açısından öne çıkan diğer fiil ise *taşla-* fiilidir. Bu durumda sadece Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında bulunan *tulla-* fiilinin kökeni nedir?

Araştırma sırasında art ve eş zamanlı olarak tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinin dil malzemesi taranacak, Altayistik verileri de göz önünde bulundurularak söz konusu fiilin kökenine ulaşılmaya çalışılacaktır.

Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında varlığını sürdüren *tulla-* (atmak, fırlatmak) fiili ve türevleri başka hiçbir çağdaş Türk lehçesinde bulunmamaktadır. Bu kelimenin “*tu-*” isim köküne {+la-} isimden fiil yapım eki getirilmesiyle oluştuğu açıktır. Çağdaş Türk lehçelerinden sadece Çuvaşçada “*dış, dıştaki*” anlamında “*tu-*” kelimesi bulunmaktadır. Bu durumda, /r~/ Türkçesinin temsilcisi olan Hazar/Bulgar Türklerinin Azerbaycan-Anadolu coğrafyasında buldukları dönemde bu kelimenin dile girdiği ilk ihtimal olarak görülebilir. Gerek Azerbaycan Türkçesinde gerekse de Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan rotasız ve lambdasız örnekleri bu olasılığı destekler niteliktedir.

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Altay Dilleri Ailesine mensup dillerde tespit ettiğimiz veriler bir ihtimali daha mümkün kılmaktadır: Tungus-Mançu lehçelerinde “dış taraf, dış yüz” anlamında kullanılan ve yazarlar tarafından Proto-Tungusça kökü “*t’uli” olarak kurgulanan bir kelime bulunmaktadır. Bu kelimenin karşılığının /l>ş/ değişimiyle tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “taraf/yön; karşı taraf” anlamlarına sahip “tuş” (Proto-Türkçede “*dul”) olabileceği ve Hazar/Bulgar Türklerinden çok önce Azerbaycan ve Doğu Anadolu’ya yerleşen boy/boylar tarafından getirildiği ihtimalini de akla getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk lehçeleri, Proto-Türkçe, Altayistik, tulla- fiili, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi doğu ağızları

ABSTRACT

It is seen that some features of the /r~l/ dialect group to which the Huns and Khazars belongs are preserved in the Oghuz group dialects. In the researches, many examples of /r~z/ and /l~ş/ changes have been identified in Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish dialects. These examples show that intralingual contact dates back to ancient times.

The verb at-, which is found in almost all contemporary Turkish dialects. Another verb that stands out in terms of prevalence is the verb taşla-. In this case, what is the origin of the verb tulla-, which is found only in the Azerbaijani Turkish and in the eastern dialects of Turkey Turkish?

During the research, the linguistic material of historical and contemporary Turkish dialects will be scanned simultaneously and the origin of the verb in question will be tried to be reached, taking into account the Altayistic data.

The verb tulla- (to throw, to throw) and its derivatives, which continue to exist in the eastern dialects of Turkey Turkish and Azerbaijani Turkish, are not found in any other contemporary Turkish dialect. It is clear that the word is formed by adding the verb form suffix {+la-} to the noun root "tul". Among the contemporary Turkish dialects, only Chuvash has the word "tul" meaning "outside". In this case, it can be seen as the first possibility that this word entered the language during the period when the Khazar/Bulgarian Turks, who are representatives of /r~l/ Turkish, were in the Azerbaijan-Anatolia geography. Examples of rhotacism and lambdacism found in both Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish eastern dialects support this possibility.

The data we have identified in languages belonging to the Altai Language Family make another probability possible: There is a word used in the Tungus-Manchu dialects in the sense of "outside, external face", which is constructed by the authors as its Proto-Tungus root "*t’uli". It brings to mind the idea that the equivalent of this word may be "tuş" (*dul in Proto-Turkish) in historical and contemporary Turkish dialects with the change /l>ş/ and that it was brought by the clan(s) who settled in Azerbaijan and Eastern Anatolia long before the Khazar/Bulgarian Turks.

Keywords: Turkish dialects, Proto-Turkish, Altaic, tulla- verb, Azerbaijan Turkish, Turkey Turkish eastern dialects

EXTENDED ABSTRACT*Introduction*

The geography of Azerbaijan and Anatolia has been on the transition routes of Hun, Khazar, Kipchak and Oghuz Turks from north to south and east to west since ancient times, and has hosted different Turkish states. It is seen that some features of the /r~l/ dialect group to which the Huns and Khazars belong are preserved in the Oghuz group dialects. In the researches, many examples of /r~z/ and /l~ş/ changes have been identified in Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish dialects. These examples show that intralingual contact dates back to ancient times.

Research Purpose

In this research, we will focus on the verb *tulla-* "to throw" and its derivatives (*tullan-* "to jump", *tullantı* "waste", *tulazla-/tolazla-* "to throw", *tulamazdıla-* "to throw", *tullamnac* "the narrow and jumpable part of the arc" etc.), which do not exist in any contemporary Turkish dialect other than Azerbaijani Turkish and the eastern dialects of Turkey Turkish.

Research Questions

The verb *at-*, which is found in almost all contemporary Turkish dialects, is seen in Old and Middle Turkish period sources with the meanings of "to throw, to shoot an arrow, to heart beat, to dawn break". Another verb that stands out in terms of prevalence is the verb *taşla-*, which has different phonetic variants (*taşla-/täşlä-/taşli-/taşto-/tasta-*). In this case, what is the origin of the verb *tulla-*, which is found only in the Azerbaijani Turkish and in the eastern dialects of Turkey Turkish?

Methodology

During the research, the linguistic material of historical and contemporary Turkish dialects will be scanned simultaneously and the origin of the verb in question will be tried to be reached, taking into account the Altayistic data.

Findings and Results

In contemporary Turkish dialects, the verbs *at-* and *taşla-*, meaning "to throw or throw any object in a direction", stand out. The first of these is used in almost all dialects, and the second is used with different phonetic variants (*taşla-/täşlä-/taşli-/taşto-/tasta-*) in other dialects except Turkey Turkish and Azerbaijani Turkish. It is clear that the verb *taşla-* is formed by adding the verb formation suffix from the noun {+la-} to the noun root "taş", which has a meaning of "outside" and has a short vowel in Main Turkish. The verb *tulla-*, which is used only in Azerbaijani Turkish and the eastern dialects of Turkey Turkish in the sense of "to throw", was formed by adding the verb form suffix {+la-} to the noun root "tul". Among the contemporary Turkish dialects, only Chuvash has the word "tul" meaning "outside". In this case, it can be seen as the first possibility that this word entered the language during the period when the Khazar/Bulgarian Turks, who are representatives of /r~l/ Turkish, were in the Azerbaijan-Anatolia geography. Examples of rhotacism and lambdacism found in both Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish dialects support this possibility.

The data we have identified in languages belonging to the Altai Language Family make another possibility possible: In the Tungus-Manchu dialects, there is a word used in the meaning of "outside, external face", which is constructed as the Proto-Tungus root **t'uli* (Evenk *tuli-n*, Even *töl-de*, Negidal *tulgi*, Manchu *tul-gi/tiuli*, Jurchen *tuli-le*, Ulch *tuli*, Oroks *tulien*, Nanai *tulie*, Solon *tulergi/tul-deli*). It brings to mind the idea that the equivalent of this word may be "tuş" (**dul* in Proto-Turkish) in historical and contemporary Turkish dialects with the change /l>ş/ and that it was brought by the clan(s) who settled in Azerbaijan and Eastern Anatolia long before the Khazar/Bulgarian Turks.

Appearing with different phonetic variants such as *tul-tol-zol-tuş-taş-daş-dış*, which comply with the general historical sound change rule of Turkish (t/d~z, l~ş, u~o, a~ı) and it can be thought that by adding the verb form suffix {+la} to this noun root, which is

constructed as **dul* in Proto-Turkish, a verb meaning "to throw, to abandon" is formed. The preservation of this verb in Azerbaijan and Eastern Anatolia can be explained by the fact that this place was both the transit route and the geography where different Turkish tribes settled from ancient times.

0. Giriş

Azerbaycan ve Anadolu coğrafyası çok eski dönemlerden itibaren Hun, Hazar, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin kuzeyden güneye, doğudan batıya geçiş yollarının üzerinde bulunmuş, farklı Türk devletlerine ev sahipliği yapmıştır.

Doğudan batıya ilerleyen Batı Hunlarının bir kısmının daha IV. yüzyıl sonu V. yüzyıl başlarında Kafkasları aşarak Anadolu ve Suriye'ye kadar ilerledikleri, daha sonra yine aynı yoldan geri döndükleri bilinmektedir (Akar 2005: 60). Hunlarla aynı /r~/ lehçe grubuna ait Hazarların Azerbaycan coğrafyasındaki mevcudiyetleri ise daha uzun olmuş, VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinden Aral Gölü'ne, güneyde Aras Nehri'ne kadar olan topraklarda hüküm sürmüşlerdir. Azerbaycan'ın kuzeyini ele geçirdikleri sırada (626-627) Göktürk devletine bağlı olan Hazarlar, 630 yılında bağımsızlık kazanmışlardır (Güngör 1997: 78). J. P. Roux (2004: 203-204) X. yüzyılda Sırderya'nın sağ kıyısındaki Oğuzların da VIII. yüzyılda Museviliği kabul eden Hazar devletinin hizmetine girdiğini kaydeder. Hazar devletinin yıkılmasından sonra 1066 yılında üç bin kadar Hazar ailesinin Derbent'i geçerek Selçuklulara itaat ettiği ve 1076 yılında Selçuklu komutanı Savtegin'in onlar için Kahtun adlı bir kasaba kurduğu bilinmektedir. 1170 yılına ait Gürcü kaynaklarında Derbent Hazarlarından bahsedilmesi muhtemelen bu olayla ilgilidir (Taşağıl 1998: 118).

1040'ta yapılan Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçuklu önderliğindeki Türklerin önce Azerbaycan daha sonra Anadolu'yu fethetmesiyle bu topraklar kalıcı olarak bir Türk yurdu hâline gelmiştir. Sonraki dönemlerde zaman zaman kuzeyden ve doğudan bu coğrafyaya gelen Kıpçak, Karluk boyları ve Moğollar da bölgenin dilinde kendi izlerini bırakmışlardır. "Azerbaycan Türkçesindeki Bazı Oğuzca Dışı Unsurlar Üzerine" adlı çalışmada dil içi temaslar sonucu Azerbaycan Türkçesinde görülen ve Kıpçakça etkiler olarak değerlendirilen hususlar üzerinde durulmuştur. Diller arası temaslar konusuna da değinen yazar, özellikle 13. yüzyıldan sonra bazı askerî ve idarî terim niteliğindeki Moğolca kelimenin Azerbaycan Türkçesinde kullanım alanı bulduğunu kaydetmektedir (bk. Baldane 2021: 408-423).

Azerbaycan Türkçesi fonetiğinde t~d, p~b, ç~c, m~b değişmelerinde Oğuz grubunun tonlulaşma kuralına aykırı bazı kelimelerde tonsuz ünsüzlerin tercihi (tik-, tikan, tök-, poz-, Çingiz, men, min vb.); ikizleşme (addım, yeddi, saqqal vb.); morfolojisinde belirtme hâli ekinin {+nX}, duyulan geçmiş zaman ekinin 2. tipinin {-Xb} olarak kullanılması bir Karluk-Kıpçak etkisi olarak görülebilir. Ayrıca söz varlığında bulunan tala 'orman içinde açıklık alan' < tal-a 'düzlük, bozkır, yaban', dalda 'kuytu yer' < dald(a) 'gizli, saklı', çoşun 'ordu' < khoşun 'ordu, asker', nohur < noor 'gölcük, gölet' noxta 'yular' < nogtu 'yular', nöker

‘erkek hizmetçi’ < nökur ‘arkadaş, dost, yoldaş’ gibi Moğolca alıntılar (bk. Lessing 2003: 358, 918, 927, 1191) bu dil içi ve diller arası etkileşime örnek olabilir.

Oğuz grubu lehçelerinde Hunların ve Hazarların ait olduğu /r~/ lehçe grubunun bazı özelliklerinin de korunduğu görülmektedir: Çuvaşça *ser-* “dizmek, yaymak” fiilinin karşılığı diğer Türk lehçelerinde *yay-* (Kıpçak lehçelerinde *jay-/cay-*) şeklindedir. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde *yay-* şeklinin yanı sıra *ser-* de korunmuştur. Ayrıca Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde aynı anlamda *yaz-* fonetik varyantı da bulunmaktadır. Yine Çuvaşçada *pilek/pillek* “beş” diğer Türk lehçelerinde *beş/bes* şeklinde olsa da *bilek* kelimesi de hemen hepsinde korunmuştur (bk. Baskakov 1960: 31-32). *Del-* ~ *deş-* eş anlamlı fiillerini de bir /l>ş/ örneği olarak görebiliriz. Bulgar Türkçesi örneklerinde kayıt altına alınan {+m} sıra sayı eki (*altom* ‘altıncı’, *tvirem* ‘dokuzuncu’, *çitem* ‘yedinci’) Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ve Teke Türkmencesinde korunmuştur: *biriminci*, *ikiminci*, *üçümcü/üçümücü* (bk. Tekin 1987: 20-21). H. Yıldız tarafından (bk. 2012: 263-323; 2014: 105-134) *Derleme Sözlüğü* taranarak yapılan iki çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarında /r~z/ ve /l~ş/ değişiminin pek çok örneği tespit edilmiştir. Bu örnekler de dil içi temasların çok eskilere dayandığını göstermektedir.

Bu çalışmamızda Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızları dışında hiçbir çağdaş Türk lehçesinde bulunmayan *tulla-* “atmak, fırlatmak” fiili ve türevleri (*tullan-* “atlamak”, *tullantı* “atık”, *tulazla-/tolazla-* “atmak, fırlatmak”, *tulamazdıla-* “atmak, fırlatmak”, *tullamnac* “arkın dar ve atlanabilecek özellikteki yeri” vd.) üzerinde durulacaktır. Araştırma sırasında art ve eş zamanlı olarak tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin dil malzemesi taranacak, Altayistik verileri de göz önünde bulundurularak söz konusu fiilin kökenine ulaşılmaya çalışılacaktır.

1. Türk Lehçelerinde “*atmak, fırlatmak*” Anlamındaki Fiiller

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü’nde Türkiye Türkçesindeki *at-* fiili karşılığında Azerbaycan Türkçesinde *at-*; Başkurt Türkçesinde *taşla-*, *at-*; Kazak Türkçesinde *tasta-*, *at-*; Kırgız Türkçesinde *taşto-* *at-*; Özbek Türkçesinde *täşlä-*, *at-*; Tatar Türkçesinde *taşla-*, *at-*; Türkmen Türkçesinde *taşla*, *at-*; Uygur Türkçesinde *taşli-*, *at-* fiilleri bulunmaktadır (KTLS: 32) Çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde bulunan *at-* fiili Eski ve Orta Türkçe dönemi kaynaklarında “atmak, ok atmak, kalp atmak, tan atmak” anlamlarıyla görülmektedir (DTS: 65). Yaygınlık açısından öne çıkan diğer fiil ise farklı fonetik varyantları bulunan *taşla-* fiilidir.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti’nde (ADİL-I: 547-548) *daşla-* fiili için iki anlam verilmektedir:

Daşlamaq: 1. Daş atmaq, daşa basmaq, daşla vurmaq (...). 2. Bir şeyin üstünü daşla örtmək, üstünə daş döşəmək, yaxud daşla bərkitmək.

Diğer Türk lehçelerine baktığımızda Azerbaycan Türkçesindeki *tulla-* ve *daşla-* fiillerinin karşılıdığı anlamlar tek bir fiille (*taşla-/tasta-/taşto-/täşli-*) ifade edilmekte ve bir takım yeni anlamlar da ortaya çıkmaktadır:

Özbek Türkçesi - **Täşlimoq**: 1. Atmak, fırlatmak. 2. (aşağı) atmak, düşürmek. 3. (dışarı) atmak. 4. Terk etmek. 5. Atılmak, atlamak (Karı-Niyazov ve Borovkov 1941: 438-439).

Kazak Türkçesi - **Tastav**: 1. Bir şeyi bir yere koymak. 2. Bir şeyi veya birisini bir yere bırakmak. 3. Bir şeyi atmak veya fırlatmak (Oraltay vd. 1984: 266).

Kırgız Türkçesi - **Taşta- I**: 1. Atmak. 2. *meç*. Bırakmak, son vermek, terk etmek. 3. (aşağı) bırakmak, koymak. 4. Dans veya müzik icra etmek. **Taşta- II**: Taşlardan temizlemek, ayıklamak (Yudahin 1985: 217).

Tatar Türkçesi - **Taşlarga**: 1. Atmak, bırakmak, fırlatmak. 2. *meç*. Terk etmek, bırakmak. 3. (Kafayı geriye) atmak. 4. Fırlatıp atmak. 5. (yavru) düşük yapmak (Ganiyev 1988: 292).

Hakas Türkçesi - **Tasta-**: 1. Atmak. 2. Bırakmak. 3. Bırakmak, terk etmek, sonlandırmak (Arıkoğlu 2005: 485).

Altay Türkçesi - **Taşta-**: Atmak, fırlatmak, bırakmak (Gürsoy Naskali ve Duranlı 1999: 170).

Kumuk Türkçesi - **Taşlamak**: 1. Atmak, fırlatmak; (taş vb.) yağmuruna tutmak. 2. Bırakmak, terk etmek (Bammatova 1969: 308).

Türkmen Türkçesi - **Taşla-** : 1. Atmak, fırlatmak, savurmak. 2. Bırakmak, yarıda kesmek, son vermek.

Daşla- I: 1. Taş atmak. 2. Taş döşemek, taşlarla kaplamak.

Daşla- II: 1. Kılıf dikmek. 2. Kap geçirmek, kaplamak (Tekin vd. 1995: 619, 137).

Türkiye Türkçesi - **Taşlamak**: 1. Taş atmak, taş tutmak. 2. Bir şeyin içindeki taşları ayıklamak. 3. Metal bir paçayı zımpara ile törpüleyerek yuvasına alıştırmak. 4. Taş döşemek. 5. *meç*. Üstü kapalı, iğneleyici söz söylemek (TS: 1916).

Görüldüğü gibi, Kıpçak ve Karluk gruplarına dâhil olan çağdaş lehçelerde *taşla-/tasta-/taşto-/täşli-* fiilinin “atmak, fırlatmak” anlamları dışında “bırakmak, terk etmek, düşürmek, koymak, son vermek/sonlandırmak, dans etmek veya müzik icra etmek” gibi yan ve mecaz anlamları da öne çıkmaktadır.

Oğuz grubunda Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde *taşla-/daşla-* fiilinin “taş”la ilgili “taşa tutmak, taş atmak, taşla kaplamak / taş döşemek” anlamları bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde 3 anlam yeni, 5 anlam ise mecazdır. Bu konuda Ana Türkçedeki birincil ünlü uzunluklarını korumuş olan Türkmen Türkçesi dil malzemesi ipuçları vermektedir. Yazıda gösterilmese de Türkmencede “taş” anlamlı kelime uzun ünlülü (da:ş), “dış” anlamlı ise kısa ünlülü (daş) olarak telaffuz edilmektedir. *Dîvânu Lûgâtit't-Türk*’te iki ayrı madde başı olarak verilen uzun ünlülü “taş” kelimesinin anlamı “taş,kaya”, kısa ünlülü “ta.ş”ın anlamı ise “dışarı, dış” olarak verilmektedir. Yine iki ayrı madde başı olan *taşla-* fiili için de “taşla vurmak” ve “gurbete gitmek” anlamları bulunmaktadır (DLT: 860-861). Böylece, gerek *Dîvânu Lûgâtit't-Türk* gerekse de Türkmen Türkçesi dil malzemesi burada uzun ve kısa ünlülü iki “taş” (“taş” ve “dış” anlamlı) kelimesi ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Karluk ve Kıpçak lehçelerinde *taşla-* fiili anlam genişlemesine uğrayarak “herhangi bir nesneyi

atmak, fırlatmak” anlamları dışında “terk etmek, bırakmak, bir tarafa atmak, müzik icra etmek” gibi anlamlar kazanmıştır. Sadece Kırgız Türkçesinde bunların yanı sıra daha eski “taşlardan ayıklamak” anlamı korunmuştur.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi dışında Kırgız, Kazak, Tatar Türkçelerinde zamanla /a>ı/ fonetik değişimi sonucu kısa ünlülü “taş” kelimesi “dış/tış/tıs” şekliyle ve “dış, dış taraf, dış yüz” anlamında kullanılmaya başlasa da Karluk ve Kıpçak grubu lehçeleri *taşla-* fiilini daha geniş anlam çerçevesinde kullanmaya devam etmiş, Oğuz grubu ise sadece “taş”la ilgili anlamları korumuştur.¹

Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında “atmak, fırlatmak” anlamlarını karşılamak için kullanılan *tulla-* fiilinin *tul* (isim) ve {+la-} (isimden fiil yapan ek) gibi iki öğeden oluştuğu açıktır. Araştırmanın ilk safhasında *taşla-* fiiline nispetle “tul”un da “taş” anlamlı bir kelime olmasını düşünmüştüm. Bu açıdan Çuvaş Türkçesindeki *çул* (*çul* “taş”) ve Moğolcadaki *чүлүү* (*çuhuu* “taş”) kelimeleri, Türkçe ile Moğolca arasındaki /ç~t/ ve /l~ş/ denkliği göz önünde bulundurularak “tul” = “taş” sonucuna varmıştım. Ancak daha sonra ulaşılan dil malzemeleri bu ihtimali ortadan kaldırdı.

Bu durumda Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında bulunan ve aşağıda örneklerini vereceğimiz *tulla-* fiilinin kökeni nedir?

2. *Tulla-* Fiili ve Türevleri.

Tulla- fiilinin sadece Azerbaycan Türkçesinde “atmak” anlamıyla kullanıldığı ilk defa 1869 yılında Petersburg’da yayımlanmış olan *Türk-Tatar Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü*’nde kaydedilmiş ve *توللمک* (‘tullamak’²) şeklinde verilmiştir (Budagov 1869: 405).

ADİL’de *tulla-* fiili aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır:

- Tullamaq:** 1. Bir şeyi az və ya çox şiddətli bir hərəkətlə yaxına və ya uzağa, yuxarıya və ya aşağıya atmaq; fırlatmaq. (...) Bir şeyi əldən buraxaraq yerə düşürmək, yerə atmaq.
2. Çəkmək, itələmək, kənara çəkmək, atmaq (...)
3. Tökmək, salmaq (...)
4. Tərk etmək; buraxıb getmək. (...)
5. *məc.* Əl çəkmək, atmaq. (...)
6. *məc.* İçmək (ADİL-IV: 374)

Yine aynı sözlükte bu fiilin {-n} fiilden fiil yapım ekiyle *tullan-* “sıçramak, zıplamak, ileriye atılmak; bir şeyin üzerinden atlayarak geçmek, aşmak, bir şeyin öte yanına geçmek” ve bu fiil gövdesine de {-tı} fiilden isim yapım eki getirilerek³

¹ Türkiye Türkçesindeki “*dışla-*” fiili daha yeni olup “yok saymak, ilgilenmemek” (TS: 520) anlamındadır. Azerbaycan Türkçesinde ise böyle bir fiil bulunmamaktadır.

² Sözlükte bazen kalın ünlülü fiillerin sonuna “kef”le yazılmış {-mek} mastar eki gelebilir.

³ {-tı} fiilden isim yapım eki için bk. Ergin 1985: 193-194

oluşmuş *tullantı* “atık” gibi türevleri yer almaktadır (ADİL-IV: 374). Diğer Türk lehçelerinde de “atık, çöp, bırakılmış, terk edilmiş” vb. anlamlı fiillerin de *taşlan-* köküne {-tı}~{-dı}~{-dık}~{-duk} ekleri getirilerek yapıldığı görülmektedir: Kırgız Türkçesi *taşlandı* (Yudahin 1985: 217), Kazak Türkçesi *tastandı* (Koç vd. 2012: 615), Özbek Türkçesi *taşlandı/taşlandık* (Karı-Niyazov ve Borovkov 1941: 439), Tatar Türkçesi *taşlandık* (Ganiyev 1988: 292), Türkmen Türkçesi *taşlandı* (Tekin vd.1995: 619), Uygur Türkçesi *taşlandı/taşlanduk* (Necip 1995: 393), Hakas Türkçesi *tastandı* (Arıkoğlu 2005: 485), Altay Türkçesi *taştanı* (Gürsoy Naskali ve Duranlı 1999: 170).

Türkçe Sözlük'te yer almayan *tulla-* fiili “atmak, fırlatmak” anlamlarıyla Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında (Kars, Erzurum, Doğubeyazıt/Ağrı) bulunmaktadır (bk. Derleme Sözlüğü-X: 3987).

ADİL'de “Əlini dala gərəək bir şeyi uzağa atmaq, tullamaq” anlamıyla yer alan *tolazla-* fiili (ADİL-IV: 374) de Türkçenin Kars, Erzurum, Iğdır, Ardahan ağızlarında *tulazla-* (“atmak, fırlatmak”) şekliyle tespit edilmiştir (Derleme Sözlüğü-X: 3987). Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında “atmak, fırlatmak” anlamıyla *tulazda-/tolazda-* ve *tulamazdila-* varyantlarının yanı sıra *tullamnac* (“arkın dar ve atlanabilecek özellikteki yeri”) ismi de bulunmaktadır (ADDL: 501, 506-507)

Azerbaycan Türkçesinde isimden fiil yapan {+la-} ekinden bahseden Sevortyan (1962: 75-76) diğer örneklerin yanı sıra *tulla-* fiili üzerinde de duruyor:

“‘Atmak’, ‘fırlatmak’, ‘bir tarafa itmek’ anlamlı tullamaq fiili muhtemelen tul olarak belirleyebileceğimiz bir isim kökünden türemiştir. Tulla- fiilinin anlamına uygun olabilecek tul kökü Türk dillerinin büyük çoğunluğunda bulunmamaktadır. Kazakçada ‘biniciyi üzerinden atmak için atın şahlanması’ anlamında tula-; Hakasçada ‘(at) çifte atmak, şahlanmak’ ve mecaz ‘(balık) çırpınmak’ anlamında tulga- fiili bulunmaktadır. Her üç fiilin karşılaştırılması birkaç konuya aydınlık getiriyor:

1. Kazakça ve Hakasçadaki her iki fiil türemiştir; ikisini de birleştiren ‘şahlanmak’ anlamına sahip olmaları; her ikisi ortak tul kökünden bütün Türk dillerinde bulunan ve bugün işlek olmayan -a ve -ga isimden fiil yapım eki vasıtasıyla türetilmiştir.
2. Tul sözcüğü karşılaştırılan fiiller için ortak isim köküdür ve ayrıştırıcı öge olarak da isimden fiil yapan -la, -a ve -ga ekleri bulunmaktadır.
3. Kazakça ve Hakasçada tul sözcüğü atın ‘şaha kalkmak’ hareketi ile ilintilidir.

Bu sonuçlar ışığında Azerbaycan dilindeki *tulla-* fiilinin ‘çifte atmak’ ve ‘biniciyi üzerinden atmak için şahlanmak’ anlamlarının genelleşmesi sonucu ortaya çıktığını düşünmek yerinde olur. Genelleşme sürecinde fiilin anlamları somut kısıtlamalardan kurtuluyor: 1) Fiilin anlamında eylemin kim tarafından yapıldığı düşüncesi kayboluyor (örneğinizde at tarafından); 2) Eylemin herhangi bir yönü genelleşiyor (burada ‘biniciyi atmak, fırlatmak’) ve ‘biniciyi üzerinden atmak için şahlanmak’ anlamı öne çıkıyor.”

Semantik açıdan yetersiz olan bu fikir dışında literatürde *tulla-* fiili ve kökeni ile ilgili başka açıklama bulunmamaktadır. Çuvaşçanın Moğolca ve Türkçe ile ilişkisinden bahseden Poppe, bir tarafta Çuvaşça ve Moğolca diğer tarafta Türkçe olmak üzere bunların arasındaki /l~ş/ değişiminin hem /l>ş/ hem de /ş>l/ şeklinde olabileceğini kaydediyor ve örnek olarak Çuvaşça *tul* “dış, dıştaki”, Eski Türkçe *taş* “dış”, *taşra* “dışarı, dışarıya doğru”, Mançuca *tule* “dış”, *tulergi* kelimelerini veriyor (1925: 33). B. Bayram’ın hazırladığı *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*’nde *tul* kelimesi ve türevleri ile ilgili aşağıdaki anlamlar bulunmaktadır:

Tul: Dış, dıştaki, harici, görünüş.

Tulay: Gurbet, dışarı.

Tulalla: Dışarı, dışarıya.

Tulaş: 1. Dış; 2. Dıştan, dışarıda olan, dış görünüş.

Tulaşri: Dış (2019: 751).

Çuvaşça Rusça Sözlük’te bu kelimenin “dış, dış taraf, bir mekânın dışı” anlamları haricinde “kabuk, cilt” anlamları da bulunmaktadır (e-ÇRS. Erişim tarihi 02.03.2020).

Bu durumda, Hazar/Bulgar Türklerinin Azerbaycan coğrafyasında buldukları dönemde bu kelimenin dile girdiği ve “dış” anlamlı, kısa ünlü *taş/daş* kelimesinin yerine geçerek *tulla-* fiilini doğurduğu; daha sonraki dönemlerde anlam genişlemesiyle “atmak, fırlatmak, çekmek, itmek, dökmek, terk etmek, bırakıp gitmek” anlamlarını kazandığı düşünülebilirdi. Fakat Altay Dilleri Ailesi üzerine yapılmış olan çalışmalara da göz atınca konuyla ilgili üzerinde durulması gereken bir olasılık daha ortaya çıktı. *Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü*’nde (Starostin vd. 2003: 1472-1473) Tungus-Mançu lehçelerinde “dış taraf, dış yüz” anlamında kullanılan ve yazarlar tarafından Proto-Tungusça kökü **t’uli* olarak kurgulanan bir kelime bulunmaktadır. Bu kelime Evenkçe *tuli-n*, Evence *töl-de*, Negidalca *tulgi*, Mançuca *tul-gi* (konuşma dilinde *tiuli*), Curçence *tuli-le*, Ulçaca *tuli*, Orokça *tulie(n)*, Nanayca *tulie*, Solonca *tulergi/tul-deli* fonetik varyantlarına sahiptir. Yazarlar, bu kelimenin karşılığının /l>ş/ değişimiyle tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde “yol arkadaşı; hedef; karşılaşma; taraf/yön; uygun/eşit; karşı taraf” anlamlarına sahip *tuş* (Proto-Türkçede **dul*) olabileceğini düşünmekte. Verilen örneklerde Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda “taraf/yön” ve “karşı taraf” anlamlarının öne çıktığı görülmektedir. Çağdaş Moğolcada da “taraf, yön” anlamında *tal* kelimesi bulunmaktadır (bk. Lessing 2003: 1191)

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *tuş/tüş* veya *düş* şeklinde geçen kelime de “taraf, cihet, yön, yol” anlamındadır (Tarama Sözlüğü-II: 1342). Yine Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıkça görülen *dulun-/tulun-* “kaybolmak, görünmez hale gelmek; batmak, gurub etmek” (Tarama Sözlüğü-II: 1250-1253) fiili de P.Tungusçada **tul-* “bir kalas, kütük üzerinden dereyi geçmek, dağı aşmak” olarak kurgulanan ve çağdaş Evenk lehçesindeki *tuldun-* “dağı aşmak, dağın arkasına geçmek” şekliyle bulunan fiil ile şekil ve semantik açıdan yakınlık göstermektedir (Starostin vd. 2003: 1456). Yukarıda, *tullan-* fiilinin de “bir şeyin üzerinden atlayarak geçmek, aşmak, bir şeyin öte yanına geçmek” anlamlarının olduğundan bahsetmiştik. Bu durumda “Dede Korkut” destanlarında geçen ve

hâlâ araştırmacılar arasında tartışmalara neden olan “Tul tulara girdüğüm tularını / Duharlıyı kodığum yağı yurdi” (Ergin 1997: 143) satırlarındaki “tul” kelimesi de belki bu örnekler ışığında yeniden değerlendirilebilir.⁴ Aynı bir araştırma gerektirdiğinden bu konuya değinmeyeceğiz.

Gerek fonetik gerekse de semantik açıdan *tul*, *tuş* ve *taş* “dış, dış taraf” kelimelerinin aynı (belki de Proto-Türkçede **dul* olarak kurgulanan) kökten oluştuğu mümkün gibi görünmektedir. Baskakov’a göre, farklı boy lehçeleri ile temsil edilen Türk dillerinin /r~/ (Eski Avar, Sabir, Bulgar ve çağdaş Çuvaşların atası olan Ogur/Ugur, Onugur, Saragur, Kutrigurların dili) ve /z~/ (Doğuda kalan, daha sonraları Oğuz, Kıpçak ve Karlukların ataları olan Oğuzların/Uzların, eski Kırgızların ve bir kısım Uygurların lehçeleri) dillerine ayrılma süreci MÖ 3. yüzyıla MS 4. yüzyılları kapsayan Hun döneminde gerçekleşmiştir (1960: 36). Eski Türkçe döneminde (5.-10. yüzyıllar) Batı Türkçesi /r/ dili ile (ura ‘ayak’), Doğu Türkçesi ise *d/t* ~ *s/z* dili ile (adak/atak ~ azak) temsil edilmiş (Eski Oğuz, Eski Uygur ve Eski Kırgızların dili), /y/ dilinin hızlı gelişimi ise Orta Türkçe dönemine (10.-15. yüzyıllar) tesadüf etmiştir (Baskakov 1960: 45).

Bu olasılığı Tungus lehçelerinde “taş atmak; her hangi bir şeyi atmak” anlamında kullanılan ve sızmalı z (ž) ile telaffuz edilen *žoldo-* (Solon), *žolda-* (Evenk), *žolodo-* (Negidal, Orok, Oroç), *žolola-* (Nanay, Ulça) fiili (Sevortyan 1980: 171) de destekler niteliktedir. Azerbaycan Türkçesinde *tulla-* fiiline yakın anlamda *zolla-* fiili de bulunmaktadır. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde bu fiil bulunmamaktadır:

“**Zollamaq:** 1. Uzun, möhkəm bir şeylə bərk vurmaq, ilişdirmək, çəkmək. 2. Yararsız bir şey kimi atmaq, tullamaq.” (ADİL-IV: 685).

Örnekte de görüldüğü üzere, bu fiilin ikinci anlamı *tulla-* fiilinin temel anlamıyla örtüşmektedir. Ayrıca, *taş/daş* “dış” kökünden {+I-} isimden fiil yapım eki yardımıyla oluşan *taşı-* fiili Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda “bir şeyi elle veya herhangi bir araçla bir yere götürmek, yerini değiştirmek, taşımak” anlamında kullanılsa da Altay (*taşı-*) ve Tuva (*dajı-*) lehçelerindeki “vurmak, tokat atmak” yan anlamları Azerbaycan Türkçesindeki *zolla-* fiilinin ilk anlamıyla semantik yakınlık göstermektedir (*taşı-* fiili için bk. Sevortyan 1980: 171).

3. Sonuç

Çağdaş Türk lehçelerinde “herhangi bir cismi bir yöne doğru atmak, fırlatmak” anlamında *at-* ve *taşla-* fiilleri öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi hemen bütün

⁴ S.Özçelik’in bu konuyla ilgili makalesinde (Özçelik 2009: 145-151) bu ibare ile ilgili yapılmış okumalar ve yorumların yanı sıra yazarın da kendi okuma ve yorumu yer almaktadır. Konuyla ilgili yukarıda sözü edilen Altayistik verileri, Çuvaşça ‘tul’ (dış, dışarı) ve Tarama Sözlüğü’nde geçen ‘düş düşe’ (‘taraf taraf’, Tarama Sözlüğü-II: 1343) tekrar grubu da göz önünde bulundurularak yeniden bir değerlendirme yapılabilir.

lehçelerde, ikincisi ise Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi dışında diğer lehçelerde farklı fonetik varyantlarla (*taşla-/taşlä-/taşli-/tašto-/tasta-*) kullanılmaktadır. *Taşla-* fiilinin, “dışarı, dış” anlamlı ve Ana Türkçede kısa ünlülü “taş” isim köküne {+la-} isimden fiil yapım eki getirilmesiyle oluştuğu açıktır. Sadece Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında “atmak, fırlatmak” anlamında kullanılan *tulla-* fiili de “tul” isim köküne {+la-} isimden fiil yapım eki getirilmesiyle oluşmuştur. Çağdaş Türk lehçelerinden sadece Çuvaşçada “dış, dıştaki” anlamında “tul” kelimesi bulunmaktadır. Bu durumda, /r~/Türkçesinin temsilcisi olan Hazar/Bulgar Türklerinin Azerbaycan-Anadolu coğrafyasında buldukları dönemde bu kelimenin dile girdiği ilk ihtimal olarak görülebilir. Gerek Azerbaycan Türkçesinde gerekse de Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan rotasizm ve lambdasizm örnekleri bu olasılığı destekler niteliktedir.

Altay Dilleri Ailesine mensup dillerde tespit ettiğimiz veriler bir ihtimali daha mümkün kılmaktadır: Tungus-Mançu lehçelerinde “dış taraf, dış yüz” anlamında kullanılan ve yazarlar tarafından Proto-Tungusça kökü **t’uli* olarak kurgulanan (Evenkçe *tuli-n*, Evence *töl-de*, Negidalca *tulgi*, Mançuca *tul-gi/tiuli*, Curçence *tuli-le*, Ulçaca *tuli*, Orokça *tulien*, Nanayca *tulie*, Solonca *tulergi/tul-deli*) bir kelime bulunmaktadır. Bu kelimenin karşılığının /l>ş/ değişimiyle tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “yol arkadaşı; hedef; karşılaşma; taraf/yön; uygun/eşit; karşı taraf” anlamlarına sahip *tuş* (Proto-Türkçede **dul*) olabileceği ve Hazar/Bulgar Türklerinden çok önce Azerbaycan ve Doğu Anadolu’ya yerleşen boy/boylar tarafından getirildiği fikrini akla getirmektedir.

Tul-tol-zol-tuş-taş-daş-dış gibi farklı fonetik varyantlarla karşımıza çıkan, Türkçenin genel tarihi ses değişimi kuralına uygun olan (t/d~z, l~ş, u~o, a~ı) ve Proto-Türkçede **dul* olarak kurgulanan bu isim köküne {+la-} isimden fiil yapım eki getirilerek “atmak, fırlatmak, terk etmek” anlamlı bir fiilin oluşması düşünülebilir. Bu fiilin Azerbaycan ve Doğu Anadolu sahasında korunması, buranın çok eski dönemlerden farklı Türk boylarının hem geçiş güzergâhı hem de yerleştikleri coğrafya olmasıyla açıklanabilir.

4. Kısaltmalar ve Kaynakça

- ADDL: *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti* (2007). Bakü: Şerq-Qerb.
 ADİL-I: *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti* (2006). I, Bakü: Şerq-Qerb.
 ADİL-IV: *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti* (2006). IV, Bakü: Şerq-Qerb.
 AKAR, Ali (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
 ARIKOĞLU, Ekrem (2005). *Örneklili Hakasça Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ.
 BALDANE, Orhan (2021). “Azerbaycan Türkçesindeki Bazı Oğuzca Dışı Unsurlar Üzerine”. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Bilge Tonyukuk Anısına*. 26-30 Eylül 2021. Ankara, 1.
 BAMMATOVA, J.J. (1969). *Kumıksko-Russkiy Slovar*. Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya.
 BASKAKOV, N. A. (1960). *Tyurkskiye Yazıki*. Moskova: Vostochnaya Literatura.
 BUDAGOV, Lazar (1869). *Sravnitelnyy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*. 1, Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
 Derleme Sözlüğü-X: Türk Dil Kurumu (1978). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. X, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- DLT: *Kaşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk* (2018). (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DTS: *Drevnetyurkskiy Slovar* (1964). (Edt. B. M. Nadelyayev- D. M. Nasilov- E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak). Leningrad: Nauka.
- ERGIN, Muharrem (1985). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi.
- ERGIN, Muharrem (1997). *Dede Korkut Kitabı. Giriş-Metin-Faksimile*. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GANIYEV, F.A. (1988). *Tatarsko-Russkiy Slovar*. Kazan.
- GÜNGÖR, Erol (1997). *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken.
- GÜRİSOY NASKALI, Emine; DURANLI, Muvaffak (1999). *Altayca Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARI-NİYAZOV, T. N., BOROVKOV, A. K. (1941). *Uzbeksko-Russkiy Slovar*. Taşkent.
- KOÇ, Kenan vd. (2012). *Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Almatı: Poligrafkombinat.
- KTLS: Kültür Bakanlığı (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. I, Ankara: Başbakanlık.
- LESSİNG, Ferdinand D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük*. (Çev. Günay Karaağaç). 1-2, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- NECİP, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ORALTAY, Hasan vd. (1978). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2009). “Dede Korkut Metinleri Üzerine Tespitler (1) – Dede Korkut'ta Çözölmemiş Bir İbare”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9/1: 145-151.
- POPPE, Nikolay N. (1925). “Çuvaşkiy Yazık i Yego Otnoşeniye k Mongolskomu i Turetskim Yazıkam”. *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*. 1/5: 23-42.
- ROUX, Jean-Paul (2004). *Türklerin Tarihi. Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*. (Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabcacı.
- SEVORTYAN, E. V. (1962). *Glagoloobrazovatelnye Affiksı v Azerbaycanskom Yazıke*. Moskova: Nauka.
- SEVORTYAN, E. V. (1980). *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*. 3, Moskova: Nauka.
- STAROSTIN, Sergei vd. (2003). *Etimological Dictionary of the Altaic Languages*. 8/2, Leiden-Boston.
- Tarama Sözlüğü-II: Türk Dil Kurumu (1965). *Tarama Sözlüğü*. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TAŞAĞIL, Ahmet (1998). “Hazarlar”. *İslam Ansiklopedisi*, 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 116-120.
- TEKİN, Talat (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat vd. (1995). *Türkmence Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg.
- TS: Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YILDIZ, Hüseyin (2012). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Zetasizm/Rotasizm Meselesinin İzleri”. *Gazi Türkiyat*, 10: 263-323.
- YILDIZ, Hüseyin (2014). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Lambdasizm/Sigmatizm Meselesinin İzleri”. *Gazi Türkiyat*, 15:105-134.
- YUDAHİN, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar*. 2, Frunze: Kirgizskaya Sovetskaya Ensiklopediya.
- e-ÇRS = *Çuvaşsko Russkiy Slovar* (2020). Erişim adresi: <https://ru.glosbe.com/cu/ru> (Erişim tarihi: 02.03.2020).